

ՀՆԶԱԿ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ.

ԼԵՒՐՈՂԱԿԱՆ ԳԻՂՈՍՄԱՏԻԱՆ.

Երկաշու մենք ախանառես ենք մի վերին տա-
ախանի բնորոշ պարագայի, որ գալիս է աւելի փայ-
ուն, աւելի շօշափելի կերպով հաստատուելու մեր
փողոցային մի կարծիքը: Ե՛հա արդէն մի տարիկից
աւելի է, ինչ եւրօպական դիպլոմատիան իր դիպլո-
մատական բոլոր հնաքներն աշխատում է զործ
դնել Եւրօպ Լամպի փայլ լուծելու համար հայ-
կական խնդիրը: Աստուծոյ անաշտութիւն —
այդ է մինչև օրս եղած արդիւնքը: Եւրօպից չէ դա
արդեօք, որ անգոր են դիպլոմատիան միջոցներն
ինքն բոս ինքեան, առանձնապէս, երբ նեցուկ չունեն
իրանց որ է շօշափելի յեղափոխական շարժում
հայերի կողմից: Եւրօպը, ինչ հոգի փայլ ծագե-
ցան այդ դիպլոմատիան դիմումները: Մասունի ա-
պրտամբութեան ու կոտորածից առաջացած հան-
դամանքների վրայ: Եւրօպան, սակայն, այդ դէպ-
քերից անմիջապէս յետոյ չի կարողացաւ մէկից ո-
րոշել իր դիրքը, ընկաւ մի տարօրինակ վարանման
մէջ և ի վերջոյ կարծես չուզեցաւ, բայց հայ-
կական յուզումների և կոտորածից պատճառած
եւրօպական հասարակութեան բնականօրէն վերադ-
ման շնորհով՝ ստիպվելով, նա սկսաւ իր դիպլո-
մատական քայլերն ու բնթացքը: Եւ սակայն ճշգ-
ճագից խնդիրը, ձգձգեց անխնայի պաղարհու-
թեամբ: Հետեւա՛նք: Ե՛հ, որ այսօր տակաւին նա
որոշած չէ, թէ ինչ բնթացք բռնէ և յետ կանգ-
նել չը կարողանալով այլ ևս, խաւսափում է նաեւ ա-
մեն պատերազմի երեւոյթից:

Հայկական խնդրի ներկայ վիճակին նայելով,
եւրօպական երեք տէրութիւնների դիպլոմատիան
վարանման մէջ է մի վճռական քայլ անելու՝ թիւր-
քական միապետին ձեռնելու համար: Գիպլոմատու-
կան դիմումների կատարելալ անաշտութիւնից յե-
տոյ թէև վճռական մի քայլն է, մնացել իբրեւ մի-
ակ գէնք նրա ձեռքին, բայց նա դրա համար պէտք
է ունենայ մէկ արտակարգ, խոշոր ստիպ հայ-
կական կեանքից, ստիպ, որ կարող են լինել
— ինչպէս մինչև այսօր — միմիայն հայ յեղափո-
խական շարժումները: Մի և նոյն ժամանակ վերջին
մէկ-երկու ամսայ բնթացքում այդ դիպլոմատի-
այի պահանջների մի կէտն աւելի երևան գալով
ջրի երեսին, տարօրինակ կեպով քրքրեց այն հոգը,

որի փայլ մինչ այն թափէին կանգնած էր նա, դիպլոմա-
տիան, և միանգամից շրջեց հայկական խնդիրը զըն-
դակի միս ծայրը, տալով նրան մի նոր, թէև ոչ
անապատելի կերպարանք: Գիպլոմատիայի պահանջ-
ների այդ կէտն այն է, որ նա այսօր բացարձակ
կերպով յայտարարում է մի կողմից, թէ իր, այ-
սինքն երեք տէրութիւնների, մայիսին ներկայացրած
բարենորոգումների՝ Վախագիծն այլ ևս սահմանափակ
է նկատվում և անբաւարար հայ ժողովրդի վիճա-
կի բարելաւման համար և՛ միս կողմից, թէ եւր-
պական վերահսկողութիւնը բարենորոգումների դու-
ծալութեան համար և մէկ այդպիսի վերահսկող
ժողովան մարմնի հաստատումը: Եւ, Վախագիծ՝ այլ ևս
ամենատաշին պայմանէ նկատվում հայկական խն-
դրի լուծման համար: Եւ կէտերից առաջինի, բու-
րենորոգումների՝ Վախագիծի անբաւարարութեան,
մասին մենք, ի հարկէ, կտանք, որ աւելի, քան
տրամաբանական է, և ինչ տատաւ էլ ունենայ դի-
պլոմատիայի բերանում այդ ուշ մնացած խօսքը,
դա մեզ համար ողջ մէկ է: Եւ երկրէ, որ դրանով
միանգամ ևս աւելի դրականապէս ու իրաւապէս
Եւրօպայի կողմից հաստատվում է մեր կեանքի ար-
ժատական վերափոխման անհրաժեշտութիւնը: Եւր-
օպը կէտը, այն է եւրօպական մի մշտական վե-
րահսկող մարմնի խնդիրը, ստիպ է տալիս մի քա-
նի խորհրդածութիւնների և լուսարանութեան:

Գրա ամենատաշին պայմանն այն է յայտնը-
փում, որ հայկական խնդիրը դառնում է կատարե-
լապէս մի եւրօպական միջազգային կարեւոր խնդիր:
Եւրօպ նրանից առաջանում է այն երկրորդ պայմա-
նը, որ հայ ժողովուրդն, այդ վերահսկող մարմնի
զօրութեամբ, անցնում է միաժամանակ եւրօպական
մի քանի տէրութիւնների խնամակալութեան տակ:
Տարակոյս չը կայ, որ այդպիսի մի ևս ևս կ խնա-
մակալութիւն ունի իր յոռի ու բարի կողմերը:
Յոռին այն է, որ այդ երեք տէրութիւններից
իրաքանչիւրն էլ ամեն կերպ կը ջանայ իր ազդե-
ցութիւնն աւելի ունենայ հայերի վրայ և նրան-
կեանքում: Եւրօպիսով ժամանակով նրանք կայ
բող են գտնաւ մի ծանր բեռ հայերի վրէն և
մեր կեանքի ասպարէզը դարձնել իրանց մրցման ու
հակադրութիւնների թաղը, մի պարագայ, որի
հետեւանքներն այժմից գուշակել համարձակութիւն
կը լինէր, բայց որ ինքն բոս ինքեան ամենեւին վար-

դադարեցնել մեզ համար: Բարի կողմն այն է, որ յիշատակ հայերը միանգամից կապառվեն ներկայ թիւրքական խորթ ու ազդատել խնամակալութիւնից և աւելի մարդավարի մի վիճակի մէջ կարող կը լինեն անցնել: Բայց այդ բարին էլ խիստ համեմատական է և խիստ անբարարար, քանի որ չը պիտի ունենանք մեր քաղաքական կառարեալ ազատութիւնները և մեր ժողովրդի ինքնաւոյնութեան անհրաժեշտ զեկը — իր սեփական ժողովրդային ինքնավարութիւնը: Այս աշխարհը հնարաւոր կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ նա կ'ունենայ իր քաղաքական անկախութիւնը, այլ խօսքով, երբ Հայաստանը կը լինի հայերին: Վրանք են այն նրաւորականները, մէկը միւսից ատաճացած և մէկը միւսին սրտմանաւորող, որ այսօր զրգած են մեր առջեւ, իրրեւ անմիջական մի միջոց բարեկաւոր մեր վիճակը և հարթելու մեր յետագայ ատաճողինութեան ճանապարհը:

Վէհ, եթէ մենք այսօր իսկ ամենամեծական կերպով, յեղ տոխական ձեռնարկներով, շարժումներով, ազատամբութեամբ շարժանողները մեր արխնով մեր այդ անմիջական նպատակի պահանջները, մենք նրանց չենք կարող ձեռք բերել: Այս յետագայում, եթէ զիպոմատիան — դարձեալ մեր շարժումների շնորհով, ի հարկէ, — նոր դժուր պատճառ գտնել վերջապէս Եւրոպայի Համալիցին քննարկել տալու եւրօպական վերահսկող մի մարմնի հաստատութիւն և սրա բարենորոգումները ներմուծելն Հայաստանում, — այդ ժամանակ մեր գործը կը ստանայ ուրիշ տեսակ բարդութիւններ, ուրիշ տեսակ դժուարութիւնների կը հանդիպէ մեր վերջնական նպատակի իրադրութեամբ և, յամենայն դէպս, մեր զործունէութեան եղանակները, ընթացքը, տակաւիկան ու միջոցները պէտք է լինեն տարբեր հիմնականից և աւելի համապատասխան մեր կենսի նոր ստեղծված վիճակին ու պայմաններին:

ՍՊԵՆՏԻՆԵՆ ՓՈՐՁ.

Կ. Պօլսից, 16 օգոստոսից, մեզ հաղորդում են հետեւեալը. —

«Վրձակված վրձնի համաձայն՝ Հնչակեան կրկու տէն օրիսանկրու ձեռքով այսօր մահացու կերպով վերադարձեալ յայտնի մասնիչ Սենեքերիմ Ազուրէեան, եղբայր միսնչանաւոր մատնիչ Համբարձում Ազուրէեանի, որ ինչպէս հաղորդած ենք իր ժամանակին՝ սպանուեցաւ ամսոյս 9-ին: Տէն օրիսանկրէ մէկն աճողեցաւ անհետանալ, իսկ միւսը՝ էրզրումցի Վարեղին՝ հալածուելով ռաւիկաններու կողմէ ատանց զրայ կ'ալ պարպեց և վերադարձեց մէկը, բայց տեսնելով որ չը պիտի յա-

ջողի ազատիլ՝ փորձեց թոյն ընդունել, սակայն բռնուեցաւ և արդէր զրին թունաւորմանը:

Հետագորից տեղեկանում ենք, յեղափոխութեան անձնաւորաց զինաւոր Վարեղինին տառիկանութիւնը ենթարկել է աննկարագրելի տանջանքների՝ իր հնչակեան կապերի մասին զաղանիքներ խմանալու: Համար: Վարեղինը հերոսաբար տարել է ամենատուկ ժամանակը, որոնց տակ էլ մեռաւ ամսիս 21-ին: Մի նոր նահատակ ազատութեան համար և արեւան մի նոր ամօթարի բիծ սուլթանական ճակատին:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ռ Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍԵՍՈՒՆԻ ԵՒ ՏԵՐԹՆՈՅՑ՝

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ԲԱՂԻՇՈՅ ԵՒ ՄՇՈՅ ԲԱՆՏԱՐԿԵԼՈՅ ՎԻՃԱԿ.

Տանեմէկ ամիս Բաղիշոյ և Մշոյ բանտերը մընալով՝ անհրաժեշտ պարտք կը համարիմ, որչափ կարելի է, ճշգրտութեամբ մանրամասն գրել ձեզ Մշոյ բանտի հայ բանտարկելոց վրայ: Ընկողմէն է գրել բանտի շէնքի մասին որ իւր ամէն կողմերով անյարմար լինելով բանտի մահ և եթէ կը բուրէ: Բանտարկեալը գիշեր և ցորեկ աղբի, ժահահոտութեան, խոնաւութեան և ողբերգութեան մէջ կապրին: Ընդհանրապէս բանտարկելոց թիւը 130 է պակաս չէր, և այնչափ մարդիկ ջրուած էին ինը սենեակներու մէջ, որք ունէին միմի լուսամուտ:

130 բանտարկեալներէն 30-ը հայ էին, զորս կարգաւ կը գրեմ:

1. Մարգիս Ումրօեան, 2. Ըւեաթիս Գրոյեան 3. Պեարոս Մանուկեան (Մուշեղէնցի), 4. Վարդան Հրոյեան, 5. Խաչիկ Ըլէկեան, 6. Վաղար Մանուկեան, 7. Ըւադ Մուսաթեան, 8. Յակոբ, 9.-10. Երանոս և իւր եղբայրը Ըստատուր, 11. Յարոյ (Վարդենիսցի): Ասանք հինգ տարիէ որ բանտն են, այն յանցանքով որ 5 տարի առաջ Մանուկցի (Մուսա բէկի կուսակից) 160 քիւրտեր ուղղելով գիշերանց բռնութեամբ խլել Մուշեղէնցի Վրօի հարսը և բռնարարել ի վրէժխնդրութիւն Մուսա բէկի, վերջ գրեալ Ըւեաթիս, Խաչիկ և երեք վարդենիսցի աղայք, որք հարսին հետն են եղեր, կսկսին աղաչել ու պաղատիլ քիւրտերուն, որք բողբոջեն անողբ կը մնան, և զհարսն տանելու համար կսկսին զարնել հայոց: հայք ևս կը փոխարինեն, վերջապէս երեք քիւրտի և մէկ հայու սպանուիլով վերջ կուտայ կուսոյն, և հայք իրենց հարսը կը տանին Վարդենիս իր հօր տուն. անմիջապէս քիւրտերը լուր կուտան Մշոյ կառավարութեան, որ զօրքեր ու ռաւիկաններ ուղարկելով կը թափէ ի վարդենիս: Թէ ինչքան կը ծեծուին ու կը շարժարուին խեղճ գիւղացիք, թէ ինչքան կանայք կը բռնաբարուին, թէ որչափ մայրեր կը վիժեն իրենց զաւակները, աւելորդ է գրել: բաւ է ըսել թէ գիւղը աւերել է աւարելէ յետոյ 70-ի չափ հայեր կապելով կը բերեն Մուշ փողով ու թմբուկով և անմիջապէս բանտ կը դրուին շղթայակալ: Գատը կսկսի ի զուր տեղ հա-

*) Տես «Հնչակի» ներկայ տարեշրջանի Nrs 6 — 14.

Հայերն անմեղ են, մենք ենք եղեր մինակ կուռյ մեջ, ինչու դուք այսօր այդպես կը նեղէք անմեղները: Ի դուր թշնամի քիւրտերն իսկ կը վշայեն թէ այս ինչ այն ինչ Հայեր հոն չը տեսանք, ի դուր հայեր ընդ երկար կը պատմեն դէպքին շարժումը թէ կը ցուցնեն իրենց ա մեղութիւնը և ի դուր տեղոյս առաջնորդ գեր. հայր Խսրախանեան միշտ կը գրէր Եշբեկան ապիկար պատրիարքին ի պաշտպանութիւն Վարդենիսցոյ, վերջապէս կը դատուին 16 մարդիկ և 15 տարի շղթայակալ բանտարկութեան կը դատապարտուին. այս եղիկներէն հինգ մարդ կը մեռնին բանտի մէջ չոր կարողանալով տոկալ բանտի նեղութեանց և անօթութեան. կը մնայ 11 մարդ, թէ ինչ է իրենց վիճակն ու կեանքը, իր տեղը կը բացատրվի:

Բացի ասոնցմէ կան Պաւլանիսի Կոբ գիւղէն Յակոբ և իւր եղբոր որդիք Բոսքեր ու Բրօն, վերջինը 12 ամեայ, և երկու տարուայ մօտ է որ բանտն են: Պատճառ. Մշեցի Շիւքրի անունով կառավարական պաշտօնւոյ մը որ յիշեալ Յակոբի տունը կը բնակի եղեր վարձու, կը մեռնի. մեռնողի ազգական ոստիկանութեան յիսնապետ Սատուլլա Տէֆէնտին, որ հիմայ Մշոյ բանտն է իսկ այն ատեն ի Կոբ կը մնար, զօրքերով ու ոստիկաններով այդ հայուն տունը կոխելով կնիկները բռնաբարելէ և տունը աւերելէ յետոյ յիշեալներու հետ Յովհանն անունով երիտասարդն ևս իր կնոջմով ու երկամեայ մանկիկով կը զրկէ ի Մուշ, որ հիմայ բանտն են, և Յովհաննէսին այնչափ հարուածներ կուտան հրացաններու կոխելով, մեղքերով ու արքայի որ տարիէ մը աւելի բանտարու մէջ տառապելէ յետոյ մեռաւ, և Մշոյ թաղապետութեան տօբթօրն իսկ վկայեց գրով թէ իր կրած չարչարանքներէն մեռած է: Կառավարութիւնը գիտնալով որ հայերը անմեղ են, անոնց դատին երբէք չը նայիր: Կայ հայ մ'ալ Սնանուցի Յակոբ անուամբ, որ երբ կը տեսնէ քիւրտ մը, որ իր կնոջ պատիւը կը բռնաբարէ, դաշոյնի արդար հարուածով մը կը մահացնէ և Մշոյ կառավարութիւնը 15 տարի պատիժ կուտայ, և որչափ որ Պոլսոյ վճարեկ ատեանը անիրաւ տեսնելով այդ վճիռը կը բեկանէ, Մուշ դարձեալ կը հաստատէ:

Կորեցի Խաչիկ անունով ամենաթշուառ հայ երիտասարդ մը ևս կայ ի բանտի մութ անկիւն մը կծկած տարի ու կէսէ աւելի, մերկ, բոկոտն ու անօթի. քաղցկեղի հիւանդութեամբ իր երեսի մէկ կողմը կորսնցուցեր է, և ցաւ սկսեր է իջնել ցած աստիճանաբար: Պատճառ, ի Կոբ հայու մը 1-2 նուկի խղճողութեան է, տէրը բողբոջէ երկու հայ տղոց վրայ, զայս ալ վրկայ ցոյց տալով և այս խեղճը երգում կընէ, որ տեղեակ չէ. հարցաբնիլը կըսէ, «բանի որ տեղեակ չես և անմեղ ես, երբ արծաթ տուր որ արձակեմ» խեղճ հիւանդն ուստի սոյ, և ահա ատոր համար է որ բոյորովն անտէր բանտին մէջ կը տառապի:

Երկու սարկաւազ Մոփէս Կորատունկեան և Յարութիւն Արապեան և հինգ գործակալք միաբանք Ս. Կարապետի վանուց, վեց անձինք ևս այլ և այլ տեղերէ արդէն քաղաքական յանցանք բանտարկեալ էին և վերջերս արձակուեցան. ասոնց մէջ էր Բժժ անուամբ 65 ամեայ պատուական ձերուին, ստիկա Սասունի խուրի գաւառակի Վելիէ-Մսուր գիւղէն է. երբ տարի առաջ կը ձերբակալուի Մշէ Զափուշէն. աւաղ, ձերբերս կը դողան և չեմ կարող այս ամբարիշտ ոստիկանին և Թախլայ Էֆէնտիի Բժշին տը-

ված անլուր չարչարանքը և անտանի տանջանքը գրել *) բաւական է ըսել թէ ամենափոքրն այս Կլի լինի, որ այս ձերուինոյ ուղերն ու ձերքերը կապելէ յետոյ իր առնանդամը բերանը կը զնէ, «ջեր ամենու վիճակ այս պիտի լինի, ցոյց տուր ինձ ճամատեանը, քեաֆիր, գեափուր» ըսելով: Մեր բանտարկութեան ժամանակ քրիստոնեայ և թիւրք քնիչները եկան Մուշ. Մշոյ բանտի մէջ կային 100-էն աւելի քիւրտեր, որք ընդհանրապէս երեք ցեղի կը պատկանէին:

1. Ճիպրանցիք, 2. Համանցիք, 3. Խալիցիք: Ե. ուշին երկուքը ցեղական կապով մօտ են միմեանց, և զերէնք կը կոչեն Մամգունցի. (Մամիկոնեանք). շատ սիրով կը վարուին ընդհանրապէս հայ բանտարկելոյց հետ, և երբ տեսան որ Մուսա բէկի քիւրտերը, Մրհէ չափուը և ոստիկանք միացած են և կուզեն զհայ բանտարկեալս ծեծել, կորսնցնել, սկսան յայտնի պաշտպանել զհայս. մեծ հարուած մ'էր այս ոստիկանաց և Մուսա պէյի քրտաց սրտին, վերջիններս արդէն Վարդենիսի Մհի. Յակոբն անցեալ տարուայ օգոստոս ամսոյ մէջ թունաւորելով կսպանեն, խեղճ հայերը կարելի էր ձայն հանէին. այս տարի ևս թոյն գտնուեցաւ քովերին, և տօբթօրն տուաւ, և քանի որ այս բաները տօբթօրին յայտնողը հայ բանտարկեալ վարժապետ մ'էր, ոստիկանք և Մուսա պէյանք սկսան յայտնի հայոց պատին ու զգացումը վերաւորող խօսքեր ըսել՝ տակէ գինի Մուսա պէյի քիւրտերէն մին ուղեց գիշեր մը Մուշեղէնցի Եւեաիսը խեղդել (մէկ սենեակ կը բնակէին) և այս ալ բաւական չը համարելով իրիկուն մը Մուսա պէյի մարդիկ յարձակեցան վարդենիսցոց վրայ և սկսան ծեծել ու գլուխին ջարդել, և իսպառ պիտի ջարդուէին եթէ միւս քրտերը չի պաշտպանէին զհայս: Բողբոջ եղաւ բանտապետին, տօբթօրն եկաւ, բայց ինչ օգուտ, երբ Մրհէ չափուը շարունակ կը քաջայերէր զխալիցիս չի վախնալ: Մովութիւն մ'ալ ունէր այս չափուը, որ վարդենիսցիներուն հող կրել կուտար ժամերով և Մուսա պէյի մարդոցը տեղերը շինել. խիստ երկիւղալի և վտանգաւոր էր հայոց վիճակը. ինչ կեանք, բանտէն դուրս սուր ու սոսք բանտէն ներս ահ ու մահ: Քիւնդն աչքով կը նայուէր Ճիպրանցի և Համանցի քրտերուն աչ, որովհետեւ այս քիւրտերը շատ բարեկամ էին հայկական խնդրոյն և ալթոյ այդ գործի յաջողութեան, պատիւ կը համարէին խօսել թէ հմեղք ի հնումն հայ էինք և նախարարական ցեղ. մեր ազատութիւնը պահպանելու համար կրօնքին փոխեցինք, և հիմա երբ հայկական խնդիրը զլուս ելնէ, մենք մեր նախնիներէն կրօնքին դառնալու պատրաստ ենք» Եւս խօսքեր կուլ կը տրուէին. ևս որ հետաքննեն աչք անցած դարձածը կը դիտելի կը զարմանայի թէ պատճառը ինչ էր որ անցեալ օգոստոսին մինչև այսօր կառավարութիւնը հայածանք հանած էր Ճիպրանցոց և Համանցոց դէմ և շարունակ խուր խուր կը բերէին կը բանտարկէին. յարմար տիկի մը կսպանէի այդ գաղտնիքը իմանալ. և ահա այս տարուայ յունիս 31-ին բանտի մէջ տեղի ունեցած սարսափելի կոխը լուծեց այդ հանգցը: Մեր գրութեան մէջ համառօտիս հասկացուեցաւ թէ կառավարութիւնը ինչու

*) Բժշին չարչարանքը իր ժամանակին մանրամասն նկարագրված է «Հնչակի» էջերում՝ ուղղակի Սասունից տեղեկագրված. իսկ վերջերս այդ մանրամասնութեանց ճշգրտութիւնը հաստատված է Գ. օ. ք. տ. Գ. ի. լ. օ. ն. ի և քննիչների տեղեկութիւններով:

Թշնամարար կը վարուէր այդ ցեղական քրտաց հետ, և որպէսզի բոլորովն յայտնի ընեն թէ Մուսս պէ՛տի քիւրտներն ինչ որ կընէին իրենց խորհուրդովն էր, բանապետը և ՄՏէ չափուշ աղաւ կը պահէին Մուսս պէ՛տի քիւրտները. ասոնք բանաէն դուրս ելնելու մտնելու աղաւ էին. իրենց մարդիկ ամեն ժամանակ երամուս կընէին իրենց քով և միշտ միւս քրտներն ու հայեր արգէն կարելի չէր որ փոքրիկ գիտողութիւն մը ընէին, փոխարէն կուտային ծեծ, հայհոյանք և թուր: Իսկ ձիարանցիք ու Հասանցիք չի կրնան գիմնաւ, բարձրածայն սկսան բողբոջ և պոռայ թէ բանաի օրէնքը պէտք է անխափր ի գործ դրուի, ինչու մենք և հայեր ամեն տեսակ զրկանաց ու բռնութեանց են: Թակայ երբ, և Խուժեցիք աղաւ են: Խուժեցիք և ուտիկանք սկսան ատոց հայհոյել և վերջապէս սկսան մեկզմէկ զարնել ի՛նչ տարափնի տեսարան. Խուժեցիք յողթուեցան. լուր գնաց կոտորութեան: անսնելու բան էր թէ ինչպէս դատարանի անդամք, աստիկանապետք, զորապետք ներս թափեցան, և սկսան զճիպարանցիս և զՀասանցիս տարափնի կերպով մէկի մէկի տանել զգեցնել, ծեծել ու չղմայել, և այսպէս 80-ի չափ քիւրտները երկու փայլիկ բնակի մէջ լեցուցին, ցորեններն ալ դռներին գոց, բոլորովն դուրս արհէ ու մարդէ. հայերը կը պաշտպանէր՝ կրէր ՄՏէ չափուշը: Քիւրտներն ձիարանցի Տրոյցի տղայ Ա. Գան յոյանց թէ յանցեալ տարի Սասնոյ կոտորածին համար կոտորութեանն գիր կհաւ մեղ և համանցոց թէ պէտք է ձեր բոլոր ձիաւորաց բազմութեամբ և զէնքով երթար Սասնոյ հայոց վրայ և կոտորէր, որովհետեւ թաղաւորէ հրաման եղեր է, և եթէ չի դար համիտ ինչեւեւ թեմէն պիտի իյնար. ձեր տները պիտի թաղուի, դուք բանաւրու մէջ պիտի մաշէր: Բայց մենք երբէք կարեւորութիւն չի տուինք և չը գնացինք. արդ հիմա հասկցար թէ ինչ պատճառով անցեալ տարուայ հոկտ. ամսուն Կարնոյ Ա. Եղ պէ՛տը զօրքերով մեր տներն աւերեց, եղած չեղածնիս տարու և զմեղ զրկեց բանաւորը. և հիմա հասկցար թէ հոս ալ ինչու հայոց հետ հաւասար կը զրկուինք: Այս բաները թէ գրով և թէ բանիւ բերանոյ հայոց առաջնորդին իմացուցած եմք:

Շատ զիւրիս է գուշակել թէ ինչ է հիմա բանաի մէջ մնացող փարզենիցոց կեանքը, որք բոլորովն անօթի և մերկ կապրին, զուրկ ունէ օգնութիւններէ. այդ պատուական հայեր ամեն մասամբ օգնութեան ու աղաւաթութեան արժանի չեն, քանի որ պատուոյ և իրաւանց համար կոռիւի և մեռնիլ իրենց համար սրբազան պարտք կը համարէին: «Շատ դաղողին շալէ շապիկ» բռած է հայոց առածը:

Բանաւորիկալ Սասունցի հայ կղբարց և պ. Մուրաթի — Համբարձում Օրյաճեան — և իր ընկերաց համար, չենք կրնար երկար գրել. վասնզի մեր բանաի մէջ չէին, այլ ցրուած էին հեռակա և ձիաւոր զօրայ զօրանոցներու մէջ անտես ի մարդկանէ, և զարմանալիս այն է որ ասոնք քաղաքական յանցաւորներ չը նկատուեցան և չարձակուեցան:

Բանաի մէջն է նաեւ Շէնրզցի Բըքոն, հսկայ և տրի հայը, որ անցեալ տարուայ կոտորածին զոհ տուած է իւր ընտանեաց անդամներէն շատերը, տեսեր է իւր իսկ աչքով շատ մը սիրելիաց զառնաղէտ մահերը, իւր զաւակաց կատամահ կորուստը, բազմաթիւ փոքրիկ տղոց գահավէժ լինելը զօրաց ձեռքով, տեսած է իւր քաջամարտիկ ընկերաց խողովողիլը Սասնոյ քարերու, ձորերու և ծերպերու մէջ, տեսած է շատ մը յղի և պարկեշտ

կանանց ինքնաթափար մահը՝ ամբարիշտ զօրաց ձեռքը չը մատուցելու համար... Աւելի իր զլուս, երեսի և մարմնոյ վրայ շատ մը սղի հարուածներ, որ ընդունած է զօրքերէ ու զօրապետներէն, և կէս տարիէն աւելի է որ բանտն է: Թէ ինչ նեղութիւններ տեսաւ բանաի մէջ, թէ ինչ փառքեր ու պատիւներ կոտորութիւնը խոտաւարութիւնը, որ քննաց առջեւ ուղիղ չը խափ. Բայց կարելի բան էր այդ տրի նահատակի միտքը չընկնել ճանապարհներէ և արգարութեանէ. նա պարզեց քննիչներու առջեւ ամեն ինչ իր գոյներով՝ ամօթ և ինտիմալիս աս. կոտորութեան: Կոտորութիւնն ալ վրէժիկը լուծեան համար Բըքոն բանաւորիկեց՝ պատճառելով թէ ասկից վեց տարի առաջ Մշեցի հիւանդ տաճիկ մը խուրձու առնուամբ ձեր կողմեր կեղծ կորսուած է, դու ես սպաներ, թէ տար և թէ մահաւանդ. վարդենիացոց և թէ Կոբեցոց ու Մննուացի երիտասարդին համար մը մարդ և մը օրէնք կրնայ բռն ռճրագործ և մարդասպան: Բըքոն ի զատ Սասնոյ անուամբ երիտասարդ մ'ալ ձերբակալած են Շէնրզցի զիւրէ, որպէս թէ Կասիան իր տւերակի գեղը երթարու տանէ քիւրտներն բռնութեամբ խաւածիլ *) առած է: Ինչ անսովորութիւն կոտորութիւնը երբէք չը հարցուց թէ՛ խեղճ Կասիոյ մը են արի կողայներդ, սիրուն զուարթներդ, բայց քիւրտներու խաւածիլը կը հարցունէ... Այսպիսով կրնոք հասկնալ թէ ինչ է մեր կողմի հայոց վիճակ բանաւոր դուրս և բանաի մէջ — հաւասարութիւն գոյնալիս:

ՍԳՈՒԿ:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՒ ՏԱՐՈՆՈՅ ՎԵՐՁԻՆ ՏԱԳՆԱՊԱԼԻՏ ԱՆՅՔԵՐՈՒՆ ԵՒ ԴՊՈՒՍԱՅԻՆ ԿԱՅՈՒԹԵԱՆ

(Հարունակութիւն) **)

«Կատմե՛ք հիմա զէպքերն ու իրողութիւնները Սասունէն սխեալ:

Եւրօպական քննիչներու ներկայութիւնը բաւական երկիւղ ազգած էր տեղւոյս տաճկաց և քուրդաց վրայ, որով եթէ հարստահարութիւնը և անդլութիւնը չէին վերջացած՝ աստիճան մը մեղմացած էին: Կամ թէ որիչ կերպով բացաւրելով, մեր երկրին չորս-հինգ ամսէ ի վեր ունեցած համեմատութեան հանդարտ կացութիւնը, զիտելի էր որ՝ Սասունի միացող աւերակներու արհաւիրքներէն և քստմեկի տեսարաններէն այդ բարբարոսութեանց հեղինակներն իսկ սարսափած և վրդոված՝ պահ մը լռողած հեռացած էին այդ կողմերէն, և մինչ Սասունցիներէն կենդանի մնացած յուսահատ թշուառներն ալ՝ հեռի իրենց կործանուած յարկերէն, թափառական և հալածական, փախուստի ու թաքուստի մէջ՝ անօթութեան մահահամբոյր կծկումներուն դէմ՝ կը մարտնչէին և կամ բուրբէն ու ցուրտէն անպատուարձ կը գողգողային ու կընկճէին, գէթ Սասուն կը հանգէր իւր գերեզմանական ամայութեան մէջ և ձիւնէ թանձր ծածկոց մը կը փարպուէր այդ տեղ մերկատարր երեան եկած մարդկային հրէշութեան և վայրենութեան ամօթալի երեւոյթները, և թնդանօթներ:

*) Խաւրժիլ կամ գար մի տեսակ բոյս է որ ուտուած է. առատ է Սասնոյ լեռներում և մի բնուր կամ շալակը 2-3 զըշ. արժէ. բժշկութեան մէջ ծանօթ է rhubarbe անունով:

Ծ. Խ.

**) Տես «Հնչակ» N° 14.

բուս որոտումեն ու կուռոցներու, վերաւորներու և օր-
հասակներու գոտում գոչումեն վերջ, որոնք այլ ևս
զաղրած էին նաև կշտապինդ ակուսներու ուրախական
կոխն և բուսերու եղերական վայնասունը. սարսուղ-
զեցիկ յուսմիւն մը կը տիրէր այդ ահեղ խորերու և
լեռներու մէջ, — ասդին Մշոյ մէջ և շրջակայ նոյն տը-
հաւալից և անտոյգ հանգարտութիւնը կը տիրէր.
կարծես կառավարութիւնն ու իւր մեղսակիցները — քիւր-
տերը — վիճակարի որս մը կլկէին վերջ յղկացած և
արսողական թմրութեան մէջ մտած պօս օձին պէս
վայրիկ մի ընդհատած էին իրենց շահատակութիւննե-
րը. կերեի թէ քննութեանց վերջաւորութեան կապա-
սէին, հասկանալու համար թէ պիտի կրնան մարտի
բիւր հայ նահատակաց արիւնը՝ զոր խմած էին. . .
նոյն սրատարութի, կեղակարծ հանդարտութիւնը կը տի-
րէր նաև հայերու մէջ, որոնց դէմքերուն վրայ կը նշմա-
րուէր երեկուան սարսուիին և վաղուան անտուգու-
թեան երկիւղին հետ յուսոյ թեթեւ նշոյլ մ'ալ. . .
Բայց քննիչները ամուս 7-ին տեղէս մեկնեցան և կար-
ծես անմիջապէս պարագաներն ալ փոխուեցան: Քանի
օրէ ի վեր տեղւոյս թուրքերը կուզեն իրենց կրած
նուստապան մեծին հանդէ, մանաւանդ որ իրենք այլ
լրած են թէ քննիչներու հաւաքած տեղեկութիւնները
բոլորովին աննպաստ են թուրք կառավարութեան և
իւր արբանեակներուն: Ըսենք այս առթիւ թէ՛ կատար-
ուած քննութիւնը որչափ որ անաշտ. ըլլան, տարա-
կոյս չը կայ թէ շատ ու շատ թերի են, քանի որ
քննիչներն անձամբ չը կրցան երթալ մինչև Սասնոյ
խորերը. զի Սասնոյ ամենէն հեռաւոր խորշերն ամե-
նէն քառանկի խժոժութեանց հանգիստօրէն եղան, և
քանի որ միւս կողմէ, ինչպէս գրած ենք արդէն, կա-
ռավարութիւնն ամեն միջոց ձեռք առած էր դէպքե-
րը ծածկելու, աննշան ցուցներու կամ բոլորովին խե-
ղածիւրեղու՝ համար մեծ սպառնալից և բանտարկու-
թեանց կը մատնուէին ամեն անոնք, որոնք կը յանգագէին
քննիչներուն ներկայանալ և ճշմարտութիւնը խօսիլ.
միւս կողմէ Ս. Կարապետի վանուց միաբաններէն վա-
տանուն Էսապի և Կարապետ մարդապետներ-
ը՝ անձնական կիրքերով կուրացած և կառավարու-
թեանէն կաշառուած՝ ճշմարտութեան հակառակ և հա-
յոց աննպաստ վկայութիւններ տուած էին (փակագծի
մէջ ըսենք թէ Տարօնոյ հոյ՝ յեղափոխականները չը
պիտի մոռնան արժանակչիւ վարձքը տալ սոյն երկու
մատնիչ վարդապետներուն. . .) Եւ դպէս սաստիկ ճնշ-
մանց ներքե կատարուած քննութիւնը և այդ թերի
հետազոտութիւնը կրնային բոլորովին վերադի նպատա-
կէն և արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը կրնար բո-
լորովին քողարկուիլ, եթէ չըլլար Սասնոց մեծ
հեր քաջարտութիւնը որ ի դերն հանեց կառավա-
րութեան բոլոր զգուշական և խափանարար միջոցնե-
րը: Աւրեմն պէտք է գիտնալ թէ քննիչներուն ստացած
տեղեկութիւնները՝ թէ և ստուար հատորներ կազմեն,
տակաւին մեր երկրին մէջ պատահած աղէտներուն
հարիւրն մէկը կը ներկայացնեն. և եթէ այդ ալ կը
բաւէ զատապարտելու թուրք կառավարութիւնն և իւր
արբանեակները, ալ երեակայեցէք թէ ինչ գոթութիւն
վիճակի ենք մտանուած, վիճակ մը արդարեւ զոր որա-
կելու և պատկերելու համար պէտք եղած զօրաւոր
բառերը կը պակսին մարդկային բառարանէն և պէտք
է դժուրէն ու գեւերէն փոխ առնել դանոնք: — Եւ դ-
քննիչներուն մեկնելէն ի վեր թուրքերու մեծագոյն մա-
սին համոզմունքն այն է թէ հայոց խնդիրը բոլորովին

մեռաւ, թէ եղած դէպքերը մոռցուեցան Լաւրայէն
և թէ քանի որ Լաւրայա այսչափ խժոժութեանց աչք
կը գոցէ, իրենք աղատ են աւելի չարիքներ տեղացնե-
լու հայերու գլխուն, միշտ անպատիժ մնալով. այս
պատճառաւ իրենց բարբարոսութիւնը նորէն ձեռք ա-
ռած են և առաջուրնէ չարագոյն դարձած: Կնխա-
ղորդով որ նոյն իսկ Լաւրայէն առաջարկուած բարե-
նորոգմանց ծրագրին վրայ տեղեկութիւն ստացած ու-
րան, այդ դարձեալ զերենք չարագիւր իրենց վայրա-
գութիւնները շարունակելէ, քանի որ իրենք ալ կրնան
ըմբռնել այդ բարենորոգմանց անարժէք, անգործա-
գրելի, ամեն երաշխաւորութեան զուրկ բան մը ըլլա-
լին և միանգամայն դիտել թէ թուրք կառավարու-
թիւնը իւր վերջին ճիգը պիտի թափէ այդ շնչին ծը-
րագիրն ալ մերժելու: Իսկ հայ ժողովուրդը անտեղծ
ընդհակառակն իր տածած յոյսերուն մաս առ մաս
ոչնչացուիլ, մեծ յուսախարութեան մէջ է. մանաւանդ
յիշելով ամէս մը առաջ իր վայելած փոքր ինչ ա-
ղատաբեր օրերն և գանոնք բաղդատելով ներկայ վի-
ճակին հետ, որ անոր հակապատկերն է, բոլորովին
վհատած և յուսախառը եղած է: Յեղոյս քաղա-
քական ժողովոյ անդամներն գործունէութեան մեծ պո-
կասութիւն ցուցուցին. իրենք պաշտօնական անձեր լի-
նելով՝ կրնային աւելի շատ գործեր տեսնալ և աւելի
կորովն ընթացք մը բռնել. բայց թերացած են իրենց
գործոց մէջ առ երկիւղի:

Ինչպէս յոյսնի է, անցեալ տարուայ սոսկալի կո-
տորածէն աղատուած Սասնոցիները թէ բնութիւնէ
և թէ ստիք ստիպեալ ցիրուցան եղած էին. ասոնցմէ մի
մաւր ներքին դաշտի և Տիգրանակերտի ճամբով հեռա-
ցած էին իրենց հայրենիքէն և անոնցմէ շատերը իրենց
սուրէ և գերութեան տղատուած ընտանիքն և զաւակ-
ները թողով մտաւոր գաւառներ, իրենք գացած էին
մինչև Հալէպ և ուելի անդին Սասնոցաց մէկ ուրիշ
մասն ալ Մշոյ քաղաքին ու դաշտին մէջ գաղանի ա-
պաստանած էին հայոց առւեր և անոնցմէ շատերն ալ
աւելի առաջ երթալով մինչև Խնուս և Կոստաստան
գացած էին. շատ քիչերը մնացած էին իրենց սիրելի
լեռները՝ յանձն առնելով ամեն վտանգ և տառապանք
և շարունակելով առիւծարար դիմադրել իրենց հարս-
տահարիւններուն: Բայց յետոյ, այս գարնան, քննիչնե-
րու ներկայութեան սիրտ առնելով Մշոյ և Կաշաի
մէջ և ուրիշ մտաւոր տեղեր գանառը Սասնոցիներ-
էն շատերը կամաց-կամաց սկսան կեդրոնանալ իրենց
բնագաւառները, մանաւանդ երբ վերջերս իմացան թէ
հրաման ելած է իրենց քանդուած շէնքերը վերաշինե-
լու: Եւս քաջ սերունդին համար, որ սնած է լեռան
աղատ օդով, սառնորակ աղբիւրներու անմահական
ջուրերով, բացարձակապէս անկարելի է դաշտային բը-
նակութիւնը. իրենց սարերէն ու քարերէն ընդ երկար
հեռու մնալը կը ծիւրէ, կը հիւժեցնէ անոնց կորովի կաղ-
նաւածքը: Եւս պատճառաւ անոնցմէ շատերը Մշոյ մէջ
և դաշտի մէջ հիւանդացան. այս հիւանդներէն ոմանք
իրենց մեռած ատեն անէծք կարդացեր են իրենց բաղ-
դին որ չը կրցան արժանանալ պատերազմի մէջ ընկած
իրենց բնակերաց փառքին և հասարակաց փոխէն դուրս
պիտի թաղուին: Կառավարութիւնը ուղեւորով ցոյց տալ
քննիչներուն իւր հրաբխական հոգածութիւնը՝ Մշոյ
մէջ Սասնոցի հիւանդներուն համար հիւանդանոց մը
բացաւ. այժմ 40 ի չափ հիւանդներ կը դարմանուին
հոն. իրենց հիւանդութիւնն է տենդ, ժանտախտիկ և
ծաղկախտ. թէ որ մեծագոյն մասը չը հեռանային՝ կա-

րելի էր հնազանդ ալ ծագէր. բայց բարեբաղդարար առաջն առնուեցաւ իրենց վերադարձովը: Այսպէս Մուշէն, գաշտէն ու ներքին դաշտէն 2,000 ի չափ Պասունցիներ իրենց 5-10 օրուան ոգեպահիկ պարէնը հետեւին առած վերստին ելան լեռ եւ իրենց քանդուած անձուխ գեղերու փլատակներու մօտ եւ քիչ հեռու իրենց նահատակաց հողակոյտերէն, կամ աւելի ճիշդը քարակոյտներէն — այստեղ մարդ սպանուած տեղերը կամ սպանեալներու գերեզմաններուն վրայ սովորութիւն է քարակոյտ բարձրացնել — զետեղեցին իրենց սեւ վրանները:

Բայց կարծեմ ըլլա՞նք իրենց մէջ այնչափ միտմիտ մէկը չիկայ, որ կարծէ թէ սասունցիներու գէմ խտուածները, հարածները եւ հակողութիւնը վերջացած են: Իրականութիւնը բոլորովին ասոր հակառակն է:

Այն սասունցիները, զիստաբարար Շէնք, Սէմայ եւ Ալեյեհուզան գեղերէն, որոնք քննիչներուն ներկայանալու քաջութիւնը ունեցան եւ յետոյ իրենց գիւղերէն փախան, գետ կը փնտռուին Պասունցի լեռներուն մէջ, այս գիտումով ոստիկան-զինուորներու երթեկուծութիւնը կը շարունակուի եւ Պասունը ամէն կողմէ պաշարման վիճակի մէջ է... Երկնարբու գահիճները գետ չեն կշտացած հայու արիւնով. 10,000 նահատակներու անմեղ արիւնը գետ չէ անցուցած անոնց արեան ծարաւը. կուզեն խմել Պասունցի հայի արեան մինչեւ վերջին կաթիլը, կուզեն ջնջել հայ անունը այդ լեռներու վրայէն օրինակ տալու համար բոլոր հայերուն որ չի յամարձակին երբեք սասունցիներուն պէս կառավարութեան գէմ գնել եւ անոր գլխուն բարգել այսքան պատասխանատուութիւն եւ դժուարութիւններ: Մերկ, անօթի եւ բացօղեայ մնացած սասունցիները — մանաւանդ այն սակաւամիւ կարծիները, որ օծի պէս հող ուտելով եւ սկիւռի պէս արմատ կրծելով գետ կառնած կը մնան իրենց ապառաժներու վրայ, գետ անկուս կը մնան ասիւծի պէս — կառավարութեան աչքին փուշ են եւ անոր համար մշտական տագնապ. մի քանի հարիւր անգէն հայերէ կը վախնայ այն կառավարութիւնը, որ տարի մը առաջ թնդանօթներու ուռմիւրով այրեացաւ ըրաւ Պասունը: Եւ այդ մի քանի հարիւրից գէմ պատրաստ վիճակի մէջ գտնուելու եւ յարմար առիթին աւտոր ալ հաշիւը մաքրելու համար՝ կառավարութիւնը մինակ ինքզինքը անկարող գտնելով... կը զիմէ դարձեալ վայրենի վրանարնակ քիւրտերու աջակցութեան որովք չի թերացան անցեալ տարի իրեն գործակցելէ:

Արդարեւ գարնան սկզբէն ի վեր խալը դաւաճակի ոստիկանութեան պետ Էօմէր աղան, որ այդ կողմեր նշանաւոր բռնաւոր մ'է, բազմիցս Բագրատնցի եւ Բաւրգանցի քիւրտ աշիրաթներու մէջ զրկուեցաւ, զանոնք համոզելու, որ այս տարի ալ Մշոյ լեռը գան. աշիրաթները զարմանօք դիտել են թէ հոլքի տարիներ կաշառք տալով հրաման կը ստանանային: Հիմա բան մը կայ, թերեւ մեր գլխուն խաղ մը կը խաղան որ կառավարութիւնը ինք կը ստիպէ զմեզ լեռ ելնելու: «այս կասկածանքով շատ չեն ուզած շարժիլ իրենց տեղերէն: Կառավարութիւնը, որուն զետեղեցութեան համաձայն չէր գար Մշոյ լեռը պարապ ձգել եւ թողուլ որ ոգեպառ հայերը մի քիչ շունչ առնեն, պարտաւորեցաւ սակէ ամիս մը առաջ քաղաքի թուրք վայրենի խօսքաւ եւ իւրեքմաներէն Հաճի Թալիպը զինուորներով զրկել Պասուն, Մշոյ մէջ լուր տարածելով որ նա

կերթայ իբրեւ թէ համոզելու քիւրտերը որ Հայոց չը փնտսեն... բայց յետոյ տեսնուեցաւ որ անոր երթալուն բուն նպատակն էր ամբողջ քիւրտ բէօշէրները (վրանարնակ) բերել եւ լեցնել Մշոյ սարը. առնալ վերջապէս համոզուեցան ու եկան, Հաճի Թալիպն ալ հետեւին: Միւսնոյն ժամանակ 300 հետեւակ զբք ալ զրկուած է Մուշէն ի Պասուն. այս զբք երթին պատճառը ելմէ թուրքերուն հարցնեն, կրանէն թէ հայերը բէօշէրներէն պաշտպանելու համար է. բայց ինչպէս կարելի է հաւատալ այս կարծեցեալ պաշտպանութեան, քանի որ կառավարութիւնն ինքն է որ պաշտօնապէս կը հրաւիրէ այս պաշտօնահար հայոց գլխուն: Մեք որոշակի չենք գիտեր այս շարժմանց գաղտնի պատճառները, լու չը հասկըցուիր թէ ինչ է կառավարութեան բուն նպատակը. բայց յետեւելով կառավարութեան զիստմեներու մասին մեր ունեցած տխուր փորձառութեան վրայ՝ մենք կը կասկածիմք որ աշիրեթներ լեռը բերելով մտադիր է յարձակում մը եւս ընել տալ, անօթի եւ անգէն հայերու վրայ եւ օգտուելով անոնց փախադարձ թշնամական գիրքէն՝ զօրքերն ալ հայոց վրայ քշէ եւ այսպէսով թէ վերստին կոտորել տայ հայերը եւ անցեալ ու նախնի մաց տարիներու պոկասը լրացնէ եւ թէ ցոյց տայ Եւրօպայի թէ Բէօշէրն ու լեռնարնակ հայերը աշիրեթներ են որ միշտ կը կոտլին, իրենց հայն այդ է եղեր ամեն ժամանակ եւ այսպէսով հաւատացնէ Եւրօպային որ անցեալ տարւայ ահաբեկաւ գէտներն եւս իրմէ անկախ եւ անոնց իր գլխակէտն ու զրդման դործուած են եւ զբքը միջամտած է ոչ թէ հայերը ջարդելու՝ այլ խաղաղութիւնը հաստատելու համար միայն: Մենք չենք կրնար չը ծանրանալ այս կէտիս վրայ. Բէօշէրներուն ուղղակի կառավարութեան թերազրութեամբ Մշոյ լեռ բերուիլը ու է լաւատես մէկնութիւն չը վերցնել, ուէ հաշտարար արամազրութիւն չեն թագրել կառավարութեան կողմէ. տասը տարի՝ ի վեր Կաւառացի եւ Շաւախցի հայերը ամեն տարի ամենաբոլորն կերպով բողբոքած են կառավարութեան քէօշէրի գայուն եւ անոնց հաստացած շարիքներուն գէմ եւ միջեւ իսկ քանիցս անոնց գալն արգիլելու կայսերական իրատէ ելած է եւ կառավարութիւնը հին բարի ժամանակներու մէջ երբեմն զօրք ալ հանելով անոնց գէմ, զանոնք ետ կը դարձնէր. իսկ քանի տարի է ի վեր կառավարութիւնն ինք անձամբ կը բերէ... կերակ թէ սուլթանի հրամանն որս է եւ անոնց ձեռքով պիտի կատարէ դրարներու դժուարները...

Այն մեղի, թուրք կառավարութիւնը, որուն ինքնակալն ալ արդէն խաւարամիտ մի մոլլա է, Պասունոյ գաւառի անդորրութիւնը եւ ապահովութիւնը պահպանելու քաղաքակրթական մեծ գործը՝ մանաւանդ կերքերու ընդհանուր գրգռութեան ներկայ ճգնաժամին մէջ՝ կը յանձնէ իւր միջկրօնութեամբ եւ անողոր հայատնեցութեամբ պատմական նշանակութիւն լրացած հարաձայնութիւն Հաճի Թալիպին, որ անցեալ տարուոյ կոտորածներուն մէջ Զիլանու շէյխին չափ մեծ դեր եւ մեղսակցութիւն ունեցած է եւ անոր, Հաճի Թալիպին, հրամանին ներքեւ կը դիէ Բագրատնցի եւ Բաւրգանցի քէօշէր քիւրտերը, որոք թերեւ բոլոր քիւրտ աշիրեթներու ամենէն վայրագ եւ բարբարոս ցեղերն են: Աշխարաց պահպանութիւնը գայիւրուն յանձնուած է: Մենք ասոր չենք գործադրու. զի այս ամենը թիւրք կառավարութեան գի-

տուժներուն, բմբուսներուն կատարելապէս համաձայն է և ցարդ բռնած քաղաքականութեան շղթայական շարունակութիւնը: Մենք ասոր չենք վարմանար, այլ կը զօրութեանք, կարգահատինք անոնց, ըլլան մերազնեալք կամ օտարազգիք, որոնք զեռ կը հաւատան թէ սուլթանը պիտի բարեհաճի բարենորոգութիւններ մտցնել շայաստանի մէջ, թէ կարելի է երկիրը խաղաղի և զարգանայ՝ առանց սուլթանի և թիւք կառավարութեան հեղինակութիւնն ու ղեկավարութիւնը խաղաղ զօրս վանելու անկէ, այսինքն՝ առանց ինքնավարութեան: Բայց թողնուիք այս տեսակ խորհրդածութիւնները աւելի հանգիստ տեղերու հայերուն հասուն մտքերուն... և մեք շարունակենք մեր պատմութիւնը: Հաճի թայիպի բերած քէօշէրներն 20,000 հոգեւոյ կը համին (քնանն'օք), որոնք Շատախի և Գատախի լ'ները բռնած են և ողողած. Լն Մշոյ սարը մինչև Հաւատարիկ և արդէն սկսած են տեսակ տեսակ անկարգութեանց, գողութեանց և բարբարոսութեանց: Եր հաւատան թէ բռնաւոր Հաճի թայիպը իր ձեռքը ցանկ մը ունի, յորում՝ նշանակուած են այն Սասնցիներուն անունները, որոնց դէմ կառավարութիւնը հաշիւ ունի անցեալ տարուան զէպքերէն. զանոք ձերբակալելու, սպանելու, անհետացնելու արտօնութիւն տրուած է իրեն և քիւրտներուն. քիւրտերը յայտնի կը խօսին իրենց հանգիստ հայերուն և փնտռուած անձանց անուններն ալ կը յիշեն. բայց մենք յարմար չենք սկսել ի մէջ բերել: Եւս օրերս 25 տալարիկցիներ կուզին գալ Մուշ՝ անմիջական նպատակով իրենց անօթի ընտանեաց համար հայոց Մասնաժողովէն. հաճի թայիպ զանոք կը ձերբակալէ, կը հարցաքննէ և 2 օր կը բաւարարէ. վերջ օրական հինգ մարդ Մուշ երթալու համար անցագիր կուտայ: Եւս օր ալ Մուշ եկող Աղբէշի (Մասունի Աղբի գիւղէն) վեց հայերու ձեռք տրուած հրամանագիր մը տեսանք որոյ պատճէնն է հետեւեալը. «Աղբի բընակիչներէն վերոյգրեալ վեց քրիստոնէայ անձնք արմախք գնելու համար Մուշ պիտի գնան. կառավարութեան կամքի հակառակ ունէ անպատահութիւն տեղի չուենալ» (Էտոր). իւր էմսէն երէն հաճի թայիպ: Առանց հաճի թայիպի անցագրոյն Մուշ եկող սասունցիները անվեպ կը ձերբակալուին, նոյնպէս Մուշէն Մուռն գացողները: Իսկ Շէրք, Ամալ և Ալեքէկուլան գիւղացիներուն արգիլուած է Մուշ և ուրիշ տեղեր երթալ: Եւս այսպէս խնայաւորաբար վիճակը պատերազմական գրութիւնը կը շարունակուի ի Մասուն. քէօշէրի զօրաց այս ա'րի տի խստութիւնը լեռան վերայ և կառավարութեան ու ոստիկանութեան արգոտեան հսկողութիւնը Մշոյ մէջ՝ բոլորովին խլած են ամեն յարաբերութիւն և հարապակցութիւն Մասունի և Մշոյ միջև. և արդեօք ինչու այս աստիճան հրեկոցութիւն... չը կասկածենք թէ Մասնոյ ներսերը խորհրդաւոր անցքեր կը գառնան թերեւ... ու պիտի տեսէք լիւզ վերջ թէ մեր այս կասկածները շատ ալ անտեղի չեն... Տեղէն զատիւարքարանին գանդատ եր գրուեցան քէօշէրի գալու մասին. բայց ինչ պիտի լինայ ընել: Եւս տեսակ գանդատներ շատ անգամ անպատասխանի կը մնան: Տեղոյս ժողովուրդը, որ արդէն զայրացած է տեղական պաշտօնակա' մարմնոց թուրքութեան և վախկոտութեան զէմ' աւելի զայրացած է զատիւարքարանի դէմ, որ չը կրնար իւր ազդեցութիւնը բանեցնել յայտնի խնդիրներէն մէջ, որոնցմէ միոյն վոյ ալ քիչ մը

վարօք պիտի խօսինք:

Կառավարութեան խորամանկութիւններէն մին ալ այն է որ, ինչպէս ամեն ժամանակ և ամեն տեղ, նա իւր զխառնորութիւնները միմիայն յայտնի, անմիջական, ուղղակի միջոյններով ի գործ չը դնէր, այլ շատ ա'ղամ' բարի մարդու երեցիներ կը զգենու, քաղաքակրթութեան դիմակ կանցնէ իւր զէմքն, օգտակար անօրինութիւններ, (.) մարդասիրական գործեր (.) կը կատարէ, բայց իրօք այդ բոլորը ներքնապէս, ձեռքի առէ, անուղղակի կը ծառայեցնէ միշտ իւր գաղտ ի նպատակներուն, որոնք կրնան ամփոփուիլ հետեւեալ բառերով. խեղդել, խախտել ամեն բարիք, դիմել ամեն միջոցի ձեռքով, բնաջնջ ընելու համար հայերը: Եւս կառավարութեան այդ կարգի խորամանկ, երկդիմի, հակասական անօրինութիւններէն մին եղաւ յատկապէս Մասունցիներուն իրը թէ նպատակ բաշխելու և անոնց միւր ու հրկիզուած տուններու վերաշինութեան հանելու պաշտօնով թուրքերէ և մարդամեքենայից զստակարգէն եղող թուրքսիրտ հայերէ բաղկացեալ խառն յանձնախումբ մը կազմել և լիս դրելը: Սոյն յանձնաժողովը սովորոգ նպատակ բաշխելու տեղ, նպատակ բաշխելէ առաջ ուստիկաններու օգնութեամբ սկսաւ մարդահամար կատարել, պատրուակելով, որ ըստ այնմ' արդարութեամբ պիտի ընեն իրենց բաշխումը: Եւս բանը շուարեցուց Մասունցիները, զի օսմ' կառավարութիւնը իւր տիրապետութեան ի վեր յաջողած էր հայոց մարդահամարն ընել Մասնոյ մէջ, և շատեր չը վարանեցան իրենց վիճակները թողով անյայտանալ... Միւսնոյ ժամանակ նպատակ բաշխելու պաշտօն ունեցող կառավարական այդ յանձնախումբը անօթի Մասունցիներուն զեռ պատառ մը հաց չը տուած՝ սկսաւ անոնցմէ հպատակութեան և շնորհակալեաց ուղերձ պահանջել: Մասունցիք ասոր ալ դժկամակեցով և նախնաւորեցով անօթի մեռնիլ քան շնորհակալութիւն յայտնել իրենց գահիճին, երբ իրենց մարտիրոսներուն դիակները զեռ տաք էին, մեծաւ մասամբ զրկուեցան կառավարութեան յառատագութեան նպատակներէն: Գարձեալ այդ հոգաւոր յանձնախումբը ետ դարձուց սպառնալիք. Մշեցի և գաշտեցի շատ մը հիւանդ և որմնադիրներ, որոնք եկած էին ինքնալուծար իրենց աշխատութիւնը նուիրելու քանդակայ առնելու վերաշինութեան. ի մէջ բերուած պատրուակն այն է որ զեռ կայս'րական իրաւե ելած չէ... տարակոյս չը կայ որ երբ խնդիրը կոտորածի մը համար սլնար, իրատէն երկելու համար մէկ օրն ալ բաւական էր:

(Կը շարունակվի)

ՄԱՌՇԵՂ-ՍԱՆԸՍԵՐ

Մուշ, 23 յուլիս 1895.

Վ երջին պահուն հետեւեալ լուրերը տուիք Մասունէն.

Խուլիպայ գայմագամը, որ ամիսէ մը ի վեր Տալարիկ նստած շատ մը բարբարոսութիւն կրէր և հարկ կը ժողովէր և կուզէր Մասունցիներու մարդահամարը կատարել և շնորհակալեաց գիր առնել սուլթանի համար, ամսոյս 15 ին Տալարիկէն տուրք հաւաքած պահուն՝ ձիով լեռնաշղթայէն վար կը գլորի և կը ջախջախուի: Բայց այժմ' թուրքերը կուզեն ըսել որ հայերը սպանած են զայն. Տալարիկցիք՝ որ կոտորածի երկելու վերցուցած են իրենց վրանները և վերստին Գրիգորի ա'ռաքի բարձու-

